

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА АВІАЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач випускової кафедри
Любов ПОМИТКІНА
«___»_____2022 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)
ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ БАКАЛАВРА
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 053 «ПСИХОЛОГІЯ»

**Тема: «ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЧУТТЯ
ГУМОРУ ПРЕДСТАВНИКІВ ТВОРЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ СТУДЕНТІВ»**

Виконавець: студент групи ПС-406 Албул Максим Олександрович

Керівник: доктор психологічних наук, професор, професор кафедри
авіаційної психології Литвинчук Л. М.

Нормоконтролер:

Київ – 2022

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій
Кафедра авіаційної психології
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач випускової кафедри

_____Любов ПОМИТКІНА

«___»_____2022 р.

Завдання

на виконання дипломної роботи

Албула Максима Олександровича

1. Тема дипломної роботи: «Індивідуально-психологічні особливості почуття гумору представників творчого об'єднання студентів», затверджена наказом ректора № 477/ст.
Від 05.05.2022.
2. Термін виконання роботи: _____.
3. Вихідні дані до роботи: вибірка – 40 студентів ТОСА віком від 18 до 21 року.
У дослідженні був застосований метод тестування з використанням стандартизованих психологічних методик: «Опитувальник на стиль почуття гумору» Р. Мартіна, «Опитувальник креативності» Джонсона в адаптації Тунік та Методика КОТ В.Н. Бузина, Е.Ф. Вандерлік.
4. Зміст пояснювальної записки: дипломна робота складається з 2-х розділів. Перший розділ містить теоретичні аспекти дослідження проблематики індивідуально-психологічних особливостей почуття гумору представників творчого об'єднання студентів та їх психологічної детермінації; у другому

розділі представлено результати емпіричного дослідження індивідуально-психологічних особливостей почуття гумору.

5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного) матеріалу: 5 таблиць.

6. Календарний план-графік

№ пор.	Завдання	Термін виконання	Виконано
1.	Вибір теми та формулювання завдань	Лютий	
2.	Тематичний добір та аналіз наукової літератури	Лютий	
3.	Оформлення теоретичної частини	Березень	
4.	Методологічне обґрунтування емпіричного дослідження	Березень	
5.	Проведення емпіричного дослідження	Квітень	
6.	Аналіз та інтерпретація отриманих результатів	Квітень	
7.	Оформлення дипломної роботи відповідно до ДСТУ	Травень	
8.	Попередній захист дипломної роботи	Згідно графіку	
9.	Виправлення зауважень, оформлення рецензії	Червень	
10.	Подання дипломної роботи нормоконтролеру та на підпис завідувачу кафедри	За 1 день до захисту	
11.	Захист дипломної роботи	Згідно графіку	

7. Дата видачі завдання: « ____ » _____ 2022 р.

Керівник дипломної роботи _____ Леся Литвинчук

Завдання прийняв до виконання _____ Максим Албул

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи «Індивідуально-психологічні особливості почуття гумору представників творчого об'єднання студентів»: 5 таблиць.

ПОЧУТТЯ ГУМОРУ, КРЕАТИВНІСТЬ, ІНТЕЛЕКТ, ОСОБИСТІСТЬ, СТУДЕНТИ, МИСЛЕННЯ, КОЛЕКТИВ

Об'єкт дослідження – індивідуально-психологічні особливості почуття гумору.

Предмет дослідження – зв'язок індивідуально-психологічних особливостей з різним стилем почуття гумору представників творчого об'єднання студентів.

Мета дослідження – виявлення наявності та характеру зв'язку між індивідуально-психологічними особливостями та стилями почуття гумору у представників творчого об'єднання студентів.

Методи дослідження: теоретичні; емпіричні: метод тестування з використанням психологічних методик – «Опитувальник на стиль почуття гумору» Р. Мартіна, «Опитувальник креативності» Джонсона в адаптації Тунік та Методика КОТ В.Н. Бузина, Е.Ф. Вандерлик.

Для обробки емпіричних даних були використані методи якісного та кількісного аналізу з використанням критерію Колмогорова-Смірнова, кореляційного аналізу Пірсона.

Отримані дані щодо наявності зв'язку між певними індивідуально-психологічними особливостями та стилями почуття гумору представників творчого об'єднання студентів. Це доводить що використання тих чи інших стилів гумору зумовлене індивідуально-психологічними особливостями особистості, а саме її рівня інтелекту та креативності.

Здобуті результати дозволяють врахувати та спрогнозувати, який рівень креативності або інтелекту має людина, якщо застосовує у своєму спілкуванні той чи інший стиль гумору.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОЧУТТЯ ГУМОРУ ПРЕДСТАВНИКІВ ТВОРЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ СТУДЕНТІВ	10
1.1. Почуття гумору особистості як прояв креативності.....	10
1.2. Високий рівень інтелекту як можлива детермінанта виникнення почуття гумору.....	14
1.3. Почуття гумору як спосіб об'єднання студентів та розвитку їхніх особистостей.....	17
Висновок до розділу 1.....	20
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОЧУТТЯ ГУМОРУ ПРЕДСТАВНИКІВ ТВОРЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ СТУДЕНТІВ ..	21
2.1. Методика дослідження.....	21
2.2. Результати дослідження та їх аналіз.....	22
2.3. Зв'язок індивідуально-психологічних особливостей зі стилями почуття гумору.....	26
Висновок до розділу 2.....	29
ВИСНОВКИ	30
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	32

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема почуття гумору завжди цікавила дослідників, адже він присутній у будь-якій ситуації спілкування, а значить є доволі поширеним соціальним явищем. Однак, існує відносно мала кількість праць, які б пояснювали почуття гумору. Частіше це пов'язано саме з неоднозначністю та суперечливістю в розумінні даного явища.

Почуття гумору досліджували та вивчали такі вчені, як: А. Кестлер, А. Лук, А. Петровський, М. Ярошевський та інші. Проте, їхні трактування даного поняття відрізняються один від одного. Хтось вважає, що це певна емоційна реакція людини на окремі частини ситуації, а хтось – що це надання ситуації нового значення. Цікавою є думка А. Лука, який зазначав, що почуття гумору – це лише можливість сприймати сам гумор, але не продукувати його.

Діяльність творчої особистості, а також творчих колективів вивчали такі психологи, як: А. Брушлинський, Л. Виготський, Ч. Гаджиєв, Д. Джонсон, О. Колосова, А. Матейко, А. Семенова та інші. У творчих об'єднаннях студентів є цікавим той факт, що кожен з них вчиться на різних спеціальностях, факультетах. Даний фактор допомагає у розвитку почуття гумору особистості шляхом передачі один одному не тільки власного досвіду, на основі якого можна будувати оригінальні історії, а й знань в окремій професійній галузі, завдяки чому в людини збільшується словарний запас, який вона вміло та влучно використовує у спілкуванні та своїй діяльності.

Потреба в нових ідеях у творчій діяльності студента, а також можливість створити щось цікаве, ніким не бачене досі, завдяки збільшенню кількості однодумців спричиняє об'єднання студентів зі схожими цілями. Саме тому, дослідження полягає у тому, аби зрозуміти, які саме індивідуально-психологічні особливості почуття гумору існують у представників творчого об'єднання студентів.

Об'єкт дослідження – індивідуально-психологічні особливості почуття гумору.

Предмет дослідження – зв'язок індивідуально-психологічних особливостей з різним стилем почуття гумору представників творчого об'єднання студентів.

Мета дослідження – виявлення наявності та характеру зв'язку між індивідуально-психологічними особливостями та стилями почуття гумору у представників творчого об'єднання студентів.

Завдання дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу літературних джерел з'ясувати сутність проблеми дослідження, її основних питань та ключових понять.

2. Емпірично вивчити індивідуально-психологічні особливості почуття гумору творчого об'єднання студентів.

3. Виявити наявність та характер зв'язку між індивідуально-психологічними особливостями та стилями почуття гумору творчого об'єднання студентів.

Методи дослідження. Відповідно до завдань дипломної роботи були обрані методи дослідження: для розв'язання першого завдання був застосований метод теоретичного аналізу наукової літератури; для вирішення другого завдання було застосовано метод тестування з використанням стандартизованих психологічних методик: «Опитувальник на стиль почуття гумору» Р. Мартіна, «Опитувальник креативності» Джонсона в адаптації Тунік та Методика КОТ В.Н. Бузина, Е.Ф. Вандерлик.

Для обробки отриманих емпіричних даних були використані методи якісного та кількісного їх аналізу.

Емпірична база дослідження. Вибірку склали 40 студентів ГОСА віком від 18 до 21 року.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в отриманні даних щодо наявності зв'язку між певними індивідуально-психологічними особливостями та стилями почуття гумору представників творчого об'єднання студентів. Це доводить, що використання тих чи інших стилів гумору зумовлене індивідуально-психологічними особливостями особистості, а саме її рівня інтелекту та креативності.

Практичне значення результатів дослідження. Здобуті результати дозволяють врахувати та спрогнозувати, який рівень креативності або інтелекту має людина, якщо застосовує у своєму спілкуванні той чи інший стиль гумору.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОЧУТТЯ ГУМОРУ ПРЕДСТАВНИКІВ ТВОРЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ СТУДЕНТІВ

1.1. Почуття гумору особистості як прояв креативності

Дослідженням почуття гумору займалися багато вчених: психологів, соціологів, мистецтвознавців, проте предмет дослідження виявився доволі складним, адже почуття гумору є доволі непростим почуттям, що вимагає наявності як у слухача, так і в гумориста добре розвиненого образного, логічного та асоціативного мислення, а також уяви, знань, спостережливості, кмітливості і навіть певним чином сміливості.

Поняття «гумор» є певним засобом передачі думок та почуттів: як позитивних, так і негативних. Гумор, за Г. Олпортом, це здатність посміятися з улюблених речей навіть своїх власних і все ж таки продовжувати їх цінувати. У концепції А. Маслоу головною характеристикою людей, що самоактуалізуються, являється надання переваги доброзичливому гумору. С. Рубінштейн вважав, що гумористичне сприйняття тих чи інших життєвих ситуацій виступає як певний спосіб вирішення їхніх суперечностей, а не просто як сприйняття смішної сторони життя [10]. Ю. Тамберг виділив безліч функцій гумору серед яких: моральна, караюча, критикуюча, виховання хороших якостей, атракція, діагностуюча, стимулююча до реакції у відповідь, натякаюча, регулююча, зниження рангу значимості ситуації, оздоровлююча, передача знань, самостверджуюча та інші [13]. Р. Мартін розробив класифікацію гумору на основі цілі створеного або сприйнятого гумористичного змісту. Він виділяє такі види гумору, як: самопідтримуючий та афіліативний, які характерні для здорової особистості і що виникає у якості захисного механізму зрілої людини, а також агресивний та самознижуючий, які виникають у якості способу уникнення проблеми [18].

А.Н. Лук, увівши поняття «комічного почуття», розділив його на такі різновиди, як: «почуття гумору» та «дотепність». За його словами, дотепність є здібністю знаходити закономірності та зв'язки там, де їх немає, це свого роду генерація гумору. Дотепність більше пов'язана з інтелектуальною сферою особистості. Почуття гумору ж розуміється ним як прагнення віднайти безглузде та смішне у повсякденному оточенні. Воно пов'язане в більшій мірі з емоційною сферою, проте безумовно зв'язок з інтелектуальною сферою в якомусь сенсі також присутній, адже гумор потрібно розуміти [5]. Проте у трактуванні поняття «почуття гумору» в психологів немає єдиної думки. Більшість авторів визнають, що почуття гумору є складною, синтетичною якістю особистості, що складається із сукупності особливостей, однак, з приводу самого набору цих особливостей думки є різними. А. Петровський та М. Ярошевський вказують, що почуття гумору – це здібність індивіда помічати в різних явищах та ситуаціях їхні комічні сторони та емоційно реагувати на них. Ю. Тамберг відмічає, що в структурі почуття гумору відіграють такі компоненти, як: моральний, естетичний, інтелектуальний та емоційний. До слова, інтелектуальний являє собою наявність конкретних видів мислення та уяви. Окрім того, він виділив певні категорії людей:

1. Ті, хто не мають почуття гумору. Тобто, ті, хто не розуміють жартів.
2. Розуміють жарти та гумор, але самі не вміють жартувати.
3. Ті, що вміють жартувати, але використовують не свої, а іншими створені жарти, анекдоти.
4. Ті, що вміють самостійно генерувати жарти, анекдоти, гумористичні афоризми тощо.
5. І, нарешті, люди, які мають усі перераховані якості і до того ж вміють вчити гумору інших, тобто, є вчителями гумору [1;13].

А. Зів запропонував розділяти дане явище на наступні процеси:

- оцінка гумору – здібність розуміти та отримувати задоволення від висловів гумористичного характеру;

- створення гумору – наслідок сприйняття відносин між людьми, об'єктами або ідеями та передача сприйнятого іншим [1].

Е. Іванова відмічає, що в другому процесі визначальним фактором є креативність особистості, адже при продукуванні жарту надзвичайно важливу роль грає непередбачуваність та водночас логічність його кінцівки. Сенс жарту полягає перш за все у тому, аби бути не схожим на інші, викликати як сміх, так і подив одночасно [7]. Тобто, креативністю можна назвати таку творчу здібність людини, що виражається у породженні незвичайних ідей, оригінальних рішень, відхиленні від традиційних схем мислення. Різними авторами креативність розуміється по-своєму, а саме:

- здібність до творчості;
- інтелектуальна творчість;
- щось нове та оригінальне;
- незвичайне кодування інформації;
- дивергентне мислення;
- вихід на межі наявних знань [5].

Одним із перших, хто вказав на зв'язок між креативністю та почуттям гумору, вважається А. Кестлер. На його думку, ситуація стає смішною при знаходженні аналогії між несхожими структурами, яку він назвав «бісоціацією». Цей процес існує як і в наукових відкриттях та творчості, так і в гуморі. Невідповідність, неочікуваність, новизна – невід'ємні складові гумору, які водночас є атрибутами креативності, тому гумор часто розглядається як прояв креативності. Почуття гумору, як власне і креативність, пов'язане з порушенням логіки на одному смислового рівні та встановленням логічних зв'язків на більш вищому рівні абстракції, руйнуванням звичних контекстів та знаходженням нових зв'язків між явищами. Гумор можна вважати креативним продуктом лише за сміхом, що є оцінкою якості жарту (показником креативності), а оригінальність жарту, як показник креативності – істинним почуттям гумору [4]. У розумінні феномену креативності виділяють 3 аспекти, один з яких називають когнітивним. Його суть

полягає у співвідношенні понять «креативність» та «інтелект», а саме розглядаються наступні точки зору:

- креативність та інтелект є самостійними факторами (у більш простішому варіанті ця теорія доводить, що між рівнем інтелекту та рівнем креативності є лише незначна кореляція);
- високий рівень розвитку креативності припускає наявність високого рівня інтелекту (особливості мислення людини визначаються вимогами поставленого завдання, а тому людина легко може переключатися з конвергентного способу мислення на дивергентний);
- креативність є формою роботи інтелекту (самої креативності не існує, а всі когнітивні процеси просто трансформуються певним чином).

Більшість вчених схиляються саме до третьої точки зору [12;5]. Однак, на думку В. Шапара, відсутність почуття гумору або його недостатня виразність свідчить про недостатній інтелектуальний розвиток [17].

Таким чином, почуття гумору є проявом креативності, а креативність, на думку багатьох науковців, є формою роботи інтелекту. То чи можна вважати, що почуття гумору також є такою? Проте з іншої точки зору високий рівень інтелекту передбачає розвиток безлічі компонентів особистості, що може слугувати причиною виникнення та розвитку почуття гумору.

1.2. Високий рівень інтелекту як можлива детермінанта виникнення почуття гумору

Багато філософів пов'язували інтелект з умінням абстрактно мислити та протиставляли його розуму. Американський психолог Д. Векслер вважає, що це здібність індивіда розумно діяти та справлятися із життєвими обставинами. В інших психологічних концепціях інтелектом називають здібність навчатися, знаходити адекватні рішення до поставлених завдань та вміння пристосовуватися до навколишніх змін; це сукупність здібностей, що дозволяють людині абстрагуватися, вільно оперувати інформацією, що надходить до неї. Тому інтелект доволі багатогранний і є цілою сукупністю взаємопов'язаних здібностей, що переплітаються між собою [15]. У тлумачному словнику В. Шапара зазначається, що інтелектом є здатність людини мислити; це певний рівень розвитку розумової діяльності особистості, що допомагає їй отримувати нові знання та ефективно їх використовувати в процесі життєдіяльності [17]. Б. Ананьєв розглядав інтелект як багаторівневу організацію пізнавальних сил, що охоплює всі процеси, стани та властивості особистості. Г. Гарднер виділяє дев'ять видів інтелекту, ними є:

- лінгвістичний – використання слів в усному та письмовому мовленні (почуття гумору може виражатися у написанні жартів);
- логіко-математичний – оперування числами;
- візуально-просторовий – візуальне сприйняття світу та його аналіз, вміння графічно відобразити його (комічні малюнки, карикатури);
- тілесно-кінестетичний – використання тіла для вираження емоцій та почуттів (пародії на інших людей: їхню ходу, манеру поведінки, міміку);
- музичний – сприйняття, створення та виконання музики;
- натуралістичний – вміння розбиратися в різних живих організмах, інтерес до навколишнього середовища;
- міжособистісний – комунікація з іншими людьми, розуміння їхніх емоцій та почуттів;

- інтраперсональний – самоконтроль, оцінка себе, розуміння своїх переваг та недоліків;
- екзистенціальний – формулювання питань на тему життя та смерті [16].

Завдяки великій кількості підходів та концепцій з приводу інтелекту можна визначити основні його аспекти, а саме:

1. Здатність до навчання, що закладена в кожній людині, але лише деякі з нас використовують її по максимуму. Цей аспект проявляється у саморозвитку, інтелектуальному вдосконаленні.
2. Можливість керувати абстракціями, що проявляється у розумінні мови абстракцій та оперуванні ними. Іншими словами, можливість грамотно викладати свої думки та доносити до слухача інформацію припускає вільне володіння мовою, а інтелект з'єднує цей мисленнєвий процес із мовленням.
3. Вміння логічно мислити, що включає в себе здібність вибудовувати логічні ланцюжки за допомогою аналізу, раціонального мислення.
4. Здатність адаптуватися до умов навколишнього середовища. Даний аспект являє собою раціональність у вирішенні непередбачуваних ситуацій та вмінні обіграти обставини на свою користь.
5. Здатність уявляти, створювати образи в своїй голові, розвивати творчі здібності також є невід'ємним аспектом інтелекту, завдяки чому людина може передбачити можливі варіанти розвитку ситуації, тобто, думає наперед [15].

М. Холодною був представлений підхід до інтелекту як до індивідуального ментального досвіду. Вона виділила такі рівні цього досвіду:

- I. Когнітивний – ментальні структури, що забезпечують зберігання, упорядкування та трансформацію вже наявної та отримуваної інформації, що сприяє відтворенню в психіці особистості, яка пізнає, стійких, закономірних аспектів її оточення. Інакше кажучи, на цьому рівні здійснюється переробка інформації.
- II. Метакогнітивний – ментальні структури, що дозволяють здійснювати мимовільну регуляцію процесу переробки інформації та довільну, усвідомлену організацію власної інтелектуальної діяльності.

III. Іntenціональний – ментальні структури, що лежать в основі індивідуальних інтелектуальних схильностей, які визначають: суб'єктивні критерії вибору відносно певної галузі, напрями пошуку рішення, конкретних джерел інформації, суб'єктивних засобів її демонстрування [14].

Інтелект перш за все розвивається шляхом розвитку лівостороннього аналітичного та логічного, а також правостороннього синтетичного та креативного мислення. Права півкуля мозку відповідає процеси почуттів, емоцій, синтезу, довготривалої пам'яті, здібності до мов та мистецтва. Тому ті, в кого вона краще розвинена, ніж ліва, часто є доволі креативними особистостями. Креативність деякими вченими вважається вищою формою інтелекту людини, що характеризується її здатністю до творчості та створенню нового в різноманітних видах діяльності [2]. Однак, у сучасному світі більш поширеною є думка, що наявність високого рівня інтелекту є необхідною умовою креативності, у тому числі і почуття гумору. Проте, незважаючи на це, високий рівень інтелекту не гарантує наявності креативності: у когось вона може бути, а в когось ні. Породження нових незвичайних ідей, а саме жартів у нашому випадку, не є спонтанним процесом, його можна регулювати. Креативні ідеї фільтруються через структури понятійного та метакогнітивного досвіду людини [5]. П. Макгі визначає гумор як форму інтелектуальної гри, шляхом якої ми тренуємо наш інтелект [3]. Важливим фактором у інтелектуальному розвитку є мислення, розвиток основних його видів:

- наочно-дійове - розв'язання задач здійснюється шляхом реального перетворення ситуації та виконання рухового акту;
- наочно-образне – перетворення ситуації в план образів уявлень;
- абстрактне (словесно-логічне) – судження з допомогою логічних умовиводів, з опорою на поняття [11].

Дж. Гілфордом у рамках вивчення креативності та інтелекту визначаються такі два типи мислення, як: дивергентне та конвергентне, де перше вважається мисленням, що йде в різноманітних напрямках, а друге заключається в знаходженні єдиного розв'язку завдання та припинення процесу пошуку інших

варіантів вирішення [9]. За дослідженнями Е. Григоренко, лише на ранніх етапах вирішення завдання у досліджуваних актуалізується дивергентне мислення, а на пізніх – конвергентне [5]. Доволі цікавим видом мислення є колективне, що є певною психологічною особливістю, яка виникає в групі людей, всередині якої конформізм або бажання соціальної гармонії призводить до некоректного чи нераціонального прийняття рішень. Воно виражається як у словах та думках особистості, так і в її діях [8].

Отже, розвиток креативності розуміє під собою розвиток інтелектуальний, а саме добре розвинені види мислення в особистості, завдяки чому вона може фільтрувати креативні ідеї, аналізувати ситуацію та знаходити нові варіанти вирішення проблеми в тому числі доволі оригінальні та неординарні. Однак, суперечливим видом мислення є колективне, яке може зробити незвичайні рішення неумісними та некоректними в якомусь сенсі.

1.3. Почуття гумору як спосіб об'єднання студентів та розвитку їхніх особистостей

Творче об'єднання студентів певним чином можна вважати творчим колективом, що являє собою групу людей, які виробляють нові рішення, є сприйнятливими до нових ідей, мають стимул до творчості, свободу вибору проблеми та зміни напрямів дослідження. У таких колективах спокійно сприймаються індивідуальні особливості кожного її члена, адже завдяки ним індивід продукує унікальні ідеї, які б не виникли у будь-якого іншого. Часто це стається саме через його знання та неповторний досвід життя. Об'єднання студентів є доволі цінною групою, адже присутні міжфакультетні та міжгалузеві зв'язки зумовлюють передачу знань від однієї людини до членів колективу, що надає можливість підходити до вирішення завдання з різних напрямків. Проте, слід зазначити, що саме через цей фактор знайти спільну мову учасникам групи буває доволі складно [5].

А. Корнілова зазначає, що кожен студент в період навчання в університеті повинен максимально розкрити свої потенціальні можливості шляхом прояву

себе не тільки як особистості, але і як професіонала. Дана ситуація називається особистісно-розвиваючою і загалом вона створюється саме у творчих групах, де забезпечується партнерство суб'єктів освітньої діяльності. Взаємодія студентів у такому колективі включає в себе такі компоненти, як: сприйняття та засвоєння ними інформації, що орієнтована на обговорення; засвоєння ціннісно-значимих умінь та присвоєння їм ролі системи позитивної установки на партнерство; можливість удосконалення особистості та самоактуалізації [6]. Завдяки тому, що почуття гумору зумовлене високим рівнем інтелекту, постійне продукування жартів або ж прагнення їх зрозуміти певним чином тренує мозок людини процесами аналізу, синтезу, постійному пошуку нових рішень та ідей. Почуття гумору у представників творчого об'єднання студентів і є власне цією позитивною установкою, що об'єднує кожного члена групи. Л. Зелезинська стверджує, що гумор суттєво впливає на встановлення контакту між людьми та сприяє їхній згуртованості. Він створює таке середовище, де спілкування протікає набагато легше, а тому напруга знижується, а співрозмовники спілкуються більш невимушено. Дж. Голдштейн провів дослідження прийняття рішень у групі, яке показало, що люди з почуттям гумору мають більший вплив на кінцеве рішення в колективі. Науковці визначили наступні функції почуття гумору у групі:

- захист своєї та чужої репутації;
- полегшення соціальної взаємодії;
- підтримка свого статусу в груповій ієрархії;
- спосіб укріплення згуртованості та почуття групової ідентичності;
- засіб зняття колективного стресу.

Деякі вчені вважають, що гумор є навичкою неформальної комунікації, що є корисною для реальних або потенційних лідерів[3].

Почуття гумору можна вважати певним механізмом ефективності та продуктивності діяльності колективу студентів. Раніше вважалося, що основним методом колективної творчості є суперечливість ідей, дискусії та протиставлення, однак, зараз він є доволі застарілий. На зміну йому прийшло співробітництво,

взаємопідтримка, розуміння та підхоплювання ідей один одного [5]. Міжфакультетність в об'єднанні студентів може викликати застосування першого методу у їхній діяльності, адже кожен з учасників є неординарною творчою особистістю, яка прийшла у цей колектив з певною ціллю, що може відрізнятися від цілей інших учасників, і відповідно спосіб дій вона буде застосовувати такий, який буде ефективний саме для її мети, що в свою чергу може викликати суперечки та дискусії. Почуття гумору, навпаки, згладжує відносини між студентами в групі та допомагає розвинути конструктивність у вирішенні спільних проблем та завдань.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 1

Таким чином, почуття гумору є проявом креативності, що заключається в умінні віднайти щось комічне у звичайних життєвих ситуаціях. Воно включає в себе два процеси, що являють собою як оцінку гумору, його розуміння, так і безпосереднє створення гумору, основу якого складає інформація про оточуючий світ, сприйнята людиною. Важливим фактором є оригінальність гумору, яка притаманна креативним особистостям, для яких характерним є знаходження нових зв'язків між явищами, ситуаціями шляхом процесів пізнання та мислення. Креативність так чи інакше пов'язана з інтелектом людини. Дехто вважає, що вона є формою роботи інтелекту, а дехто схиляється до думки, що високий рівень креативності залежить від високого рівня інтелекту. Інтелектом є багаторівнева організація всередині особистості, яка охоплює всі її процеси, стани та властивості, що дає змогу отримувати нові знання та доцільно їх використовувати у своєму житті. Інтелект можна розвинути тренуючи півкулі мозку, які відповідають за різні види мислення. Саме права півкуля відповідає за креативність. Шляхом постійних тренувань можна підвищити свою креативність, тобто, продукування гумору творчою особистістю є процесом повністю керованим. Головним чинником інтелектуального розвитку є розвиток різних видів мислення, що допоможе людині фільтрувати креативні ідеї та шукати нові. Колективне мислення також відіграє чималу роль у виробленні продуктів креативності, а саме гумору. Почуття гумору в групі спричиняє, як і зближення її учасників одне до одного, незважаючи на їхні відмінності, так і продукування оригінальних ідей та знаходження неординарних способів рішення проблеми.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОЧУТТЯ ГУМОРУ ПРЕДСТАВНИКІВ ТВОРЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ СТУДЕНТІВ

2.1. Методика дослідження

На емпіричному етапі дослідження метою є виявлення зв'язку між індивідуально-психологічними властивостями представників творчого об'єднання студентів та їхніх стилів почуття гумору.

На цьому етапі вирішувалися такі завдання:

1. Визначити стиль почуття гумору, рівень креативності та інтелекту у представників творчого об'єднання студентів.
2. Виявити наявність зв'язку між креативністю, інтелектом та стилями почуття гумору у представників творчого об'єднання студентів.

У даному дослідженні ми виходили з наступного розуміння явищ.

Почуття гумору – це складна якість особистості, що являє собою сукупність особливостей індивіда, які допомагають йому помічати комічні сторони в різних життєвих ситуаціях [1].

Афіліативний та самопідтримуючий гумори – види гумору, що є захисним механізмом зрілої і здорової особистості, пов'язані з оптимізмом, життєрадісністю, що допомагають налагодити стосунки з іншими людьми та знизити власний рівень стресу. Агресивний та самознижуючий гумори – деструктивні види гумору, що можуть бути використані у якості маніпуляції людьми шляхом насмішки над іншими або над собою [18].

Креативність – творча здібність особистості, що виражається у вмінні придумати незвичайні ідеї та нестандартні підходи до різних життєвих ситуацій [5].

Інтелект - це рівень розвитку розумової діяльності індивіда, який постає певною системою сил пізнання і охоплює всі процеси, властивості та стани

людини, що в свою чергу допомагає їй отримувати нові знання та ефективно їх використовувати в процесі життєдіяльності [16;17].

Дослідження проводилось за допомогою емпіричного методу тестування, для якого були обрані наступні методики: «Опитувальник на стиль почуття гумору» Р. Мартіна, «Опитувальник креативності» Джонсона в адаптації Тунік та Методика КОТ В.Н. Бузина, Е.Ф. Вандерлик. Для математичної обробки даних були використані одновибірний критерій Колмогорова-Смірнова для визначення типу розподілу, а також коефіцієнт кореляції Пірсона.

2.2. Результати дослідження та їх аналіз

У результаті використання методики «Опитувальник на стиль почуття гумору» Р. Мартіна були отримані кількісні дані, які представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати на визначення стилю гумору за методикою Р. Мартіна

		Кількість досліджуваних	% досліджуваних
Афіліат.	Низ.	9	22
	Сер.	14	35
	Вис.	17	43
Самопід.	Низ.	8	20
	Сер.	16	40
	Вис.	16	40
Агрес.	Низ.	15	37
	Сер.	19	48
	Вис.	6	15
Самозниж.	Низ.	15	37
	Сер.	16	40
	Вис.	9	23

Афіліативний та самопідтримуючий стилі гумору переважають у респондентів. Обидва види у більшості опитуваних мають доволі високий рівень. Афіліативний гумор часто пов'язують з екстраверсією, відкриттям нового досвіду, оптимізмом, самоприйняттям та самоцінністю. Люди з афіліативним почуттям гумору успішно встановлюють контакти з новими людьми та підтримують відносини завдяки цьому почуттю. Загалом у них переважають позитивні емоції, вони цілком задоволені життям, часто жартують, завдяки чому оточуючі вважають їх харизматичними та привабливими. Самопідтримуючий гумор являє собою оптимістичний погляд на життя навіть у важкі часи. Почуття гумору грає роль певного регулятора емоцій та механізму подолання стресу. Цей вид гумору більше спрямований на внутрішній світ особистості, однак позитивно взаємопов'язаний із афіліативним гумором.

Агресивний та самознижуючий стилі гумору є деструктивними і у більшості досліджуваних є зниженими, можливо саме через те, що вони є протилежними до самопідтримуючого та афіліативного. Агресивний гумор включає в себе сарказм, насмішки і використовується здебільшого в цілях маніпуляції. Особистості з таким почуттям гумору часто жартують, незважаючи на те, що жарт може когось образити. Цей вид гумору часто пов'язують із гнівом, ворожістю, нейротизмом, а тому за його допомогою складно побудувати відносини з новими знайомими. Самознижуючий вид гумору являє собою гумор, який спрямований проти себе, аби досягти уваги інших людей. Особистості з цим видом гумору роблять себе об'єктом жартів і готові розділити сміх з оточуючими. Хоч вони і можуть здатися доволі позитивними та веселими, проте зазвичай за такими жартами стоїть низька самооцінка і потреба в прийнятті. Їм важко відстоювати свої права. Самознижуючий вид гумору пов'язаний з тривогою, нейротизмом, депресією.

У результаті використання методики «Опитувальник креативності» Джонсона (в адаптації Тунік) були отримані кількісні дані, які представлені в таблиці 2.2.

Результати на визначення рівня креативності за методикою Джонсона

	Кількість досліджуваних	% досліджуваних
Дуже низький	0	0
Низький	6	15
Середній	12	30
Високий	9	22
Дуже високий	13	33

У переважної більшості респондентів виявлено високий та дуже високий рівень креативності, що свідчить про їхню здібність продукувати незвичайні ідеї, оригінальні рішення та застосовувати нестандартні підходи до вирішення проблем. У них добре розвинена права півкуля мозку, що відповідає за творчість, а тому переважає дивергентне мислення. Вони виходять за межі знань та знаходять нові логічні зв'язки між ситуаціями, їхніми окремими частинами. Креативність проявляється спонтанно в конкретній обстановці соціальної взаємодії. Середній рівень креативності виявлено у відносно великій кількості респондентів. Загалом це ті люди, які лише іноді можуть придумати щось цікаве та незвичне або ж вони витрачають більше часу на оригінальний висхідний продукт, ніж особистості з високим рівнем креативності. Часто людям із середньою креативністю пропонують тренувати свої творчі здібності, аби підійняти рівень цього явища. Низький рівень креативності виявлено у небагатьох респондентів, що свідчить про розвиненість у них лівої півкулі мозку, яка відповідає за послідовність та логічність. Такі особистості вирішують проблеми відомим їм способом, який є перевіреним і не прагнуть віднайти нестандартне рішення. Однак, якщо і спробують підійти до завдання з оригінальністю, їм буде дуже складно. Вони можуть витратити купу часу, а в результаті невідомо, придумують щось незвичне чи ні.

У результаті використання Методики КОТ В.Н. Бузина, Е.Ф. Вандерлик були отримані кількісні дані, які представлені в таблиці 2.3.

Результати на визначення рівня інтелекту
за В.Н. Бузиним та Е.Ф. Вандерлик

	Кількість досліджуваних	% досліджуваних
Низький	0	0
Нижче середнього	1	2
Середній	16	40
Вище середнього	8	20
Високий	15	38

Високий рівень інтелекту та рівень вище середнього виявлено у більшості респондентів. Рівень інтелектуальних здібностей цих досліджуваних дозволяє їм розпочати освоєння широкого кола професій. Крім того, такий рівень інтелектуального розвитку є достатнім для того, аби досягти успіху у виконанні будь-якої професійної діяльності творчого класу. Середній рівень інтелекту виявлено у багатьох опитуваних. При недостатньо високій оцінці по даному тесту інтелекту, можна припустити, що такі люди відчують деякі складнощі в процесі професійного навчання та будуть і надалі їх відчувати в подальшій практичній діяльності у творчій сфері. Ці складнощі можуть бути викликані однією або декількома причинами:

1. Недостатньо високим рівнем розвитку здатності до зосередження уваги на вирішуваних задачах.
2. Недостатніми навичками аналізу матеріалу, абстрактного мислення, логічних міркувань, кількісних обчислень, просторової уяви.
3. Недостатнім обсягом наявних знань, обмеженим словниковим запасом, невисокою грамотністю.
4. Недостатньо швидким темпом розумової діяльності та витривалістю до тривалих розумових навантажень.

Лише в одного респондента було виявлено рівень інтелекту нижче середнього, проте такий низький результат може бути зумовленим можливими помилками у дотриманні умов тестування та розумінні інструкції, а тому не може бути достатньо надійним. Через це невисокий результат тестування по даному тесту ні в якому разі не може бути ознакою психологічної професійної непридатності до будь-якої спеціальності.

Варто зазначити, що при обробці результатів була помічена певна закономірність між досліджуваними явищами, а саме: при високому рівні афіліативного та самопідтримуючого стилів гумору у респондентів були виявлені підвищені показники креативності та інтелекту, а при високому рівні агресивного та самознижуючого стилів гумору – знижені показники креативності та інтелекту.

2.3. Зв'язок індивідуально-психологічних особливостей зі стилями почуття гумору

Для знаходження кореляційних зв'язків спочатку потрібно визначити тип розподілу даних за допомогою одновибірною критерію Колмогорова-Смірнова. Результати на визначення типу розподілу даних представлені у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Результати визначення типу розподілу даних за допомогою
одновибірною критерію Колмогорова-Смірнова

	Афіліат. стиль	Самопідтрим. стиль	Агресив. стиль	Самозниж. стиль	Креатив.	Інтелект
Асимптичне значення	0,274	0,735	0,227	0,439	0,145	0,573

Асимптичне значення по результатам кожного досліджуваного явища є вищим від 0,05, тобто, тип розподілу є нормальним. При даному типі розподілу даних для знаходження кореляційних зв'язків використовується коефіцієнт кореляції Пірсона. Результати кореляційного дослідження на наявність зв'язків між креативністю, інтелектом та стилями гумору наведені у таблиця 2.5.

Таблиця 2.5.

Результати кореляційного аналізу за допомогою
коефіцієнту кореляції Пірсона

	Афіліат.	СамПід.	Агрес.	СамЗниж.	Креатив.	Інтелект
Афіліат.	-	0,877** 0,000	-0,826** 0,000	-0,892** 0,000	0,943** 0,000	0,831** 0,000
СамПід.	0,877** 0,000	-	-0,748** 0,000	-0,802** 0,000	0,793** 0,000	0,678** 0,000
Агрес.	-0,826** 0,000	-0,748** 0,000	-	0,881** 0,000	-0,883** 0,000	-0,836** 0,000
СамЗниж.	-0,892** 0,000	-0,802** 0,000	0,881** 0,000	-	-0,896** 0,000	-0,867** 0,000
Креатив.	0,943** 0,000	0,793** 0,000	-0,883** 0,000	-0,896** 0,000	-	0,897** 0,000
Інтелект	0,831** 0,000	0,678** 0,000	-0,836** 0,000	-0,867** 0,000	0,897** 0,000	-

Примітка: ** - кореляція значима на рівні 0,01.

Отримані дані показують, що між усіма досліджуваними явищами виявлені доволі сильні зв'язки, як прямі, так і обернені, що підкріплені високою значимістю на рівні 0,01. При прямому зв'язку високі показники по одному явищу передбачають високі показники по іншому явищу. При оберненому зв'язку підвищений рівень одного явища передбачає знижений рівень іншого. Загалом прямі зв'язки були знайдені між такими явищами:

- афіліативний та самопідтримуючий стиль гумору, афіліативний стиль та креативність, афіліативний стиль та інтелект;
- самопідтримуючий стиль та креативність, самопідтримуючий стиль та інтелект;
- агресивний стиль гумору та самознижуючий стиль;
- креативність та інтелект.

Обернені зв'язки були виявлені між наступними явищами:

- афіліативний стиль та агресивний і самознижуючий стилі гумору;
- самопідтримуючий стиль та агресивний і самознижуючий стилі гумору;
- креативність та агресивний і самознижуючий стилі гумору;
- інтелект та агресивний і самознижуючий стилі гумору.

Таким чином, особистості з доброзичливими, оптимістичними стилями гумору, які направлені на встановлення контакту з іншими та підтримку самого себе мають високий рівень креативності та інтелекту. Водночас особистості із деструктивними стилями гумору мають знижений рівень креативності та інтелекту. Високий рівень креативності зумовлений високим рівнем інтелекту в людини.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2

1. Переважна більшість респондентів мають афіліативний та самопідтримуючий стиль гумору. Проте відносно велика кількість опитуваних має деструктивні стилі гумору.
2. У досліджуваних переважає високий рівень креативності, що характеризує їх як неординарних особистостей, які завжди можуть знайти оригінальний вихід із проблеми. Водночас менша частина респондентів має середній рівень креативності.
3. У більшій частині опитуваних виявлено високий рівень інтелекту та рівень вище середнього, що свідчить про їхні добре розвинені розумові здібності.
4. Між афіліативним і самопідтримуючим стилями гумору та креативністю й інтелектом виявлено сильний прямий зв'язок, що є значимим. Між деструктивними стилями гумору та креативністю й інтелектом виявлено сильний обернений зв'язок, що є значимим. Водночас виявлено сильний непрямий зв'язок між конструктивними та деструктивними стилями гумору, а також сильний прямий зв'язок між креативністю та інтелектом.
5. Представники творчого об'єднання студентів, для яких притаманне використання конструктивних стилів гумору, мають високі показники рівнів інтелекту та креативності, а для тих, кому притаманне використання стилів гумору деструктивних – знижені показники рівнів інтелекту та креативності. Отримані дані доводять, що використання тих чи інших стилів гумору зумовлене індивідуально-психологічними особливостями особистості, а саме її рівня інтелекту та креативності. Здобуті результати дозволяють врахувати та спрогнозувати, який рівень креативності або інтелекту має людина, якщо застосовує у своєму спілкуванні той чи інший стиль гумору.

ВИСНОВКИ

1. Почуття гумору є проявом креативності, що заключається в умінні віднайти щось комічне у звичайних життєвих ситуаціях. Воно включає в себе два процеси, що являють собою як оцінку гумору, його розуміння, так і безпосереднє створення гумору, основу якого складає інформація про оточуючий світ, сприйнята людиною. Важливим фактором є оригінальність гумору, яка притаманна креативним особистостям, для яких характерним є знаходження нових зв'язків між явищами, ситуаціями шляхом процесів пізнання та мислення.

2. Креативність так чи інакше пов'язана з інтелектом людини. Дехто вважає, що вона є формою роботи інтелекту, а дехто схиляється до думки, що високий рівень креативності залежить від високого рівня інтелекту. Інтелектом є багаторівнева організація всередині особистості, яка охоплює всі її процеси, стани та властивості, що дає змогу отримувати нові знання та доцільно їх використовувати у своєму житті. Інтелект можна розвинути тренуючи півкулі мозку, які відповідають за різні види мислення. Саме права півкуля відповідає за креативність. Шляхом постійних тренувань можна підвищити свою креативність, тобто, продукування гумору творчою особистістю є процесом повністю керованим. Головним чинником інтелектуального розвитку є розвиток різних видів мислення, що допоможе людині фільтрувати креативні ідеї та шукати нові.

3. Колективне мислення також відіграє чималу роль у виробленні продуктів креативності, а саме гумору. Почуття гумору в групі спричиняє, як і зближення її учасників одне до одного, незважаючи на їхні відмінності, так і продукування оригінальних ідей та знаходження неординарних способів рішення проблеми.

4. Емпіричне вивчення індивідуально-психологічних особливостей почуття гумору у представників творчого об'єднання студентів показало, що переважна більшість використовує афіліативний та самопідтримуючий стилі

гумору. В опитуваних загалом виявлено високі показники креативності та інтелекту.

5. Кореляційний аналіз емпіричних даних показав наявність зв'язків між стилями гумору та рівнями креативності й інтелекту. Так, між афіліативним і самопідтримуючим стилями гумору та креативністю й інтелектом виявлено сильний прямий зв'язок, що є значимим. Між деструктивними стилями гумору та креативністю й інтелектом виявлено сильний обернений зв'язок, що є значимим. Водночас виявлено сильний непрямий зв'язок між конструктивними та деструктивними стилями гумору, а також сильний прямий зв'язок між креативністю та інтелектом.

Отримані дані доводять, що використання тих чи інших стилів гумору зумовлене індивідуально-психологічними особливостями особистості, а саме її рівня інтелекту та креативності. Здобуті результати дозволяють врахувати та спрогнозувати, який рівень креативності або інтелекту має людина, якщо застосовує у своєму спілкуванні той чи інший стиль гумору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ершова Р.В. Представления о чувстве юмора в психологии / Р.В. Ершова, Р.З. Шарапова // Вестник РУДН. - Серия: Психология и педагогика. - 2012. - № 3. - С. 16-23.
2. Журавлёв В.А. Интеллект и креативность, их измерение и развитие / В.А. Журавлёв // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: Науки об образовании. – 2015. – 8 с.
3. Зеленинская Л.А. Роль юмора в формировании личности / Л.А. Зеленинская // Мир науки, культуры, образования. – 2013. - № 3(40). – С. 226-228.
4. Иванова Е.М. Чувство юмора как маркер одарённости / Е.М. Иванова // Психология. Журнал высшей школы экономики. – 2011. – Т. 8. - № 4. – С. 144-152.
5. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е.П. Ильин // Питер: СПб. – 2009. – 434 с.
6. Корнилова А.Г. Творческая группа как условие раскрытия и развития индивидуальных возможностей студентов / А.Г. Корнилова // Сибирский педагогический журнал: Науки об образовании. – 2006. – С. 35-40.
7. Ли Е.В. Чувство юмора креативной личности / Е.В. Ли // Наука и образование сегодня: Философия, этика, религиоведение. – 2018. – С. 41-42.
8. Мальцева С.М. Современное образование как способ формирования коллективного мышления / С.М. Мальцева, С.В. Булганина, А.Е. Булганина, А.С. Солдатова // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2019. – Т.8. - № 4(29). – С. 138-140.
9. Михида С.П. Психологічні аспекти креативності / С.П. Михида // Наукові записки: Філологічні науки (літературознавство). – 2013. – № 114. – С. 214–221.
10. Мышкина М.С. Юмор как содержательная характеристика мотивационно-смысловой интенции современного студенчества / М.С. Мышкина, А.А. Гудзовская // Вестник СамГУ. – 2015. - № 11 (133). – С. 248-254.

11. Скрипченко О.В. Загальна психологія: Підручник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Каравела, 2009. – 464 с.
12. Сырникова Н.А. Интеллект, креативность и специальные способности / Н.А. Сырникова // Вестник Новгородского Государственного Университета. – 2014. - № 79. – С. 103-106.
13. Тамберг Ю.Г. Как развить чувство юмора / Ю.Г. Тамберг // — М. : Флинта. – 2005. – 272 с.
14. Тимофеев О.Н. Интеллект как индивидуальный сознательный опыт / О.Н. Тимофеев // Вестник Казанского технологического университета: Психологические науки. – 2013. – С. 62-66.
15. Ткач Е.А. Интеллект и его влияние на самореализацию личности / Е.А. Ткач // Коммуникология: электронный научный журнал. – 2018. – Т. 3. - № 4. – С. 17-38.
16. Трошин П.Л. Интеллект и его виды. Нарушение интеллекта / П.Л. Трошин // European science. – 2016. - № 6(16). – С. 93-96.
17. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В.Б. Шапар // — Х.: Прапор, 2007. — 640 с.
18. Martin R.A. Sense of humor // S.J. Lopez & C.R. Snyder (Eds.). Positive psychological assessment: A handbook of models and measures. — Washington, DC: American Psychological Association. - 2003. — P. 313—326.